

andere wijze als jood herkend en zo op een zekere afstand gehouden. P. Romijn gaat in het hoofdstuk 'De oorlog' in op de vraag, hoe het komt dat de joden in Nederland ondanks hun inburgering in zeer korte tijd uit de samenleving konden worden weggesneden. Dat het de joden hier zoveel slechter is vergaan dan in de omringende landen, lag aan de effectiviteit van het bezettingsregime, de traditie van volgzzaamheid en gehoorzaamheid aan het gezag, en het valse gevoel van veiligheid, ontleend aan assimilatie. In 'Na de tweede wereldoorlog: van kerkgenootschap naar culturele minderheid' behandelt F. C. Brasz in twee sub-hoofdstukken de periode kort na de oorlog en vervolgens de jaren tot omstreeks 1990. Ook haar bijdrage staft de conclusie dat we hier te maken hebben met een onvervangbaar standaardwerk.

A. W. F. M. van de Sande

P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 250 blz., ISBN 90 351 1710 7).

Het was Ter Braak die sprak van Nederland als domineesland, terwijl Gerard Brom de dominee herkende in de literatuur. Onder historici bestaat echter vanouds meer aandacht voor de koopman dan voor de predikant. Behoudens de periode van de Opstand zijn kerk en godsdienst in de grote overzichtswerken verbannen naar de zijlijn van het culturele leven. En in weerwil van de moderne verzuiling (die dan ook lang als een sociaal emancipatieproces is verstaan) is religie door velen beschouwd als iets waarvan de betekenis afneemt naarmate men dichter bij huis komt. Het is de beroemde secularisatiethese die als een *grand narrative* het geschiedverhaal zo vanzelfsprekend maakt dat ze niet meer behoeft te worden aangetoond en uitgelegd. Dat juist deze impliciete veronderstelling tot zeer bedrieglijke uitkomsten heeft geleid wordt echter op een heldere wijze uiteengezet in dit breed gedocumenteerde boek van de kerkhistoricus Peter van Rooden, dat bepaald meer biedt dan enkel een bundeling van eerder gepubliceerde artikelen. Weliswaar dateren de eerste scheuren in dit paradigmatisch bastion al weer van enige jaren geleden, toen in het werk van historici meer nadruk werd gelegd op de culturele praktijk van de Reformatie, het religieuze karakter van de Nederlandse Verlichting, de kerkpolitiek van Willem I, en het primaat van de religie in het proces van verzuiling. Maar Van Rooden weet deze nieuwe opvattingen te integreren binnen een schema dat heel de periode omvat van de Republiek tot heden. Kort samengevat komt het erop neer dat in Nederland geen sprake was van secularisering, maar van een veranderde 'lokalisering' van de godsdienst binnen de samenleving. Onder het *Ancien Régime* was religie via de publieke kerk gelokaliseerd in de zichtbare orde, in de achttiende eeuw werd godsdienst als bron van nationale deugden gelokaliseerd in het innerlijk, en met de verzuilde mobilisering van de massa na circa 1870 werd het geloof gelokaliseerd binnen de zogenaamde volksdelen.

De betekenis van deze benadering ligt niet zozeer in deze drietrapsraket die in de grond niet zoveel afwijkt van wat we al weten, maar in de wijze waarop dit schema als kapstok dient om moderne historische benaderingen als de begripsgeschiedenis aan op te hangen. Het accent ligt hier op de protestantse kerkgeschiedenis. De katholieken ontbreken nagenoeg in het verhaal, maar daar staat tegenover dat Van Roodens interpretaties rijk zijn voorzien van een politiek-culturele context. Geheel in de traditie der verlichters gaat de meeste aandacht in dit boek uit naar cesuren en breukpunten, en wel in het bijzonder naar de grote omslag rond 1800, getuige de interessante bijdragen over de verandering van het begrip vaderland in de landelijke bedes onder de Republiek, de professionalisering van de hervormde predikantenstand, en het nieuwe bekeringsvertoog der zendingsgenootschappen. Zo wordt duidelijk dat het predikantentekort in het laatste kwart van de achttiende eeuw niets te maken had met een geringere waardering

voor het predikambt, en dus met een verminderde religieuze belangstelling, maar met een combinatie van de normale 'varkensfokkerencyclus' en een nieuwe opvatting van het predikantschap die samenhang met het bredere proces van nationale eenwording. Binnen één generatie voltrok zich toen volgens de auteur een revolutionaire verinnerlijking en moralisering van het geloof. In de nieuwe morele natie fungeerden nadien de predikanten als een nationale stand van volksoepvoeders voor wie vroomheid gelijk stond aan burgerzin.

Misschien komt het door mijn eigen preoccupatie op dit terrein, maar naarmate het verhaal opschuift naar de moderne tijd overtuigt het minder. Ondanks Van Roodens aanstekelijke afrekening met de historiografische constructies van de nationaal-verzuilde geschiedschrijving, klinkt achter de deugdzame lierzang der verlichte natievorming en de verzuilde strijdmarsen van het religieus nationalisme ongemerkt toch weer de grondtoon van de moderniseringsthese. Het schema staat hem hier in de weg, en de stellige uitspraken over aard en periodisering van het verzuilingsproces contrasteren te zeer met het beperkte eigen onderzoek naar de religieuze 'ligging' der hervormde predikantenstand. Gezien Van Roodens schatplichtigheid aan het lokale verzuilingsonderzoek verbaast ook de geringe aandacht voor de negentiende-eeuwse religieuze sociabiliteit en de godsdienstige beleving onder het gewone kerkvolk. Conform het traditionele beeld wordt echter weer veel gewicht toegekend aan nationale initiatieven, in het bijzonder aan Kuypers fameuze kerkelijk-politieke dubbelrol als initiator van de verzuiling en de zuilengedachte (de idee der volksdelen), die hem zelfs de term 'etnisering' in de mond legt. Ofschoon tal van heikele problemen uit de recente literatuur de revue passeren, zoals de samenhang van geografische, godsdienstige en politieke verschillen en het onderscheid tussen elite- en volkscultuur, wordt niet duidelijk hoe religie in Nederland ook buiten de herenwereld van predikanten en genootschappen om, onder gewone mensen, als regime functioneerde. De titel zet de lezer wat dit betreft op het verkeerde been, of het moet zijn dat de auteur hiermee wil zeggen dat godsdienst in weerwil van wat moderne gelovigen (en cultureel antropologen) denken, draait om macht in plaats van overtuiging. Hoe het ook zij, zonder inzicht in de grillige praktijk achter de voorgeschreven orde lijkt me dat het pad der religiegeschiedenis nog maar halfis afgelegd. Wat blijft staan is mijn waardering voor deze moedige poging om godsdienst te lokaliseren binnen het kerndomein der vaderlandse geschiedenis.

Rob van der Laarse

A Verhulst, ed., *Anfänge des Städtewesens an Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000* (Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, A, XL; Keulen/Weimar/Wenen: Böhlau, 1996, xli + 393 blz., DM 98,-, ISBN 3 412 11695 5).

Bovengenoemde bundel is in de mooie reeks van het Münsterse instituut voor stedengeschiedenis van een wat uitzonderlijk karakter. Doorgaans immers vinden we in de *Reihe A. Darstellungen* oorspronkelijke bijdragen, gerangschikt rondom een bepaald thema. In dit geval is het thema weliswaar duidelijk, maar gaat het in de collectie om de *Wege der Forschung*, bewandeld sinds Pirenne zijn invloedrijke theorie over het ontstaan van de middeleeuwse stad had uiteengezet. De uitgever, Verhulst, op wiens initiatief de bundel tot stand kwam, verzamelde achttien relevante artikelen die de gang illustreren. Hij zelf is in de bundel met niet minder dan acht artikelen vertegenwoordigd; verder vindt men er twee bijdragen van Petri (de oudste uit 1958), twee van Dhondt (1957, 1962) en Despy (1968, 1975), en artikelen van Jankuhn (1958), Van Es (1975), Koch (1970), Vercauteren (1950) en mevrouw Van Winter (1972), in eerste instantie gedrukt (soms inmiddels ook al eens herdrukt) deels in algemeen toegankelijke tijdschriften